

## ДИСКУСІЇ

### Круглий стіл «Освіта: царина для соціологічних досліджень та запорука виживання суспільства в надзвичайних умовах»

18 квітня 2022 року в Інституті соціології Національної академії наук України відбувся круглий стіл «Освіта: царина для соціологічних досліджень та запорука виживання суспільства в надзвичайних умовах». Співorganizаторами заходу виступили факультет соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Національна освітня платформа «Всеосвіта». Обговорювалися такі питання: історія освіти як соціального інституту, особливості соціологічних досліджень у цій сфері, освіта й професійне самовизначення, національно-патріотичне виховання учнівської та студентської молоді, самоосвіта й підвищення кваліфікації, агентність здобувачів освіти та її чинники, освітня нерівність, можливості й виклики дистанційного навчання, інклюзивна освіта та ін. Окрему увагу було приділено проблемам функціонування освітнього процесу в українських школах під час російсько-української війни. Пропонуємо увазі читачів вибрані виступи учасників круглого столу.

#### **ОЛЬГА МАКСИМЕНКО (модератор),**

*магістр психології, провідний соціолог відділу методології та методів соціології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)*

#### **OL'HA MAKSYMENKO (moderator),**

*MA in Psychology, Leading Sociologist at the Department of Methodology and Methods of Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12 Shovkovychna St., Kyiv, 01021)*

*olga.maksimenko.65@gmail.com*

*https://orcid.org/0000-0003-2804-2790*

#### *Вступне слово*

Шановні колеги та любі читачі часопису «Соціологія: теорія, методи, маркетинг»! Матеріал, який ви зараз переглядаєте, є, власне, своєрідним «знімком» із засідання круглого столу, присвяченого питанням освіти та соціологічним дослідженням у цій надзвичайно важливій для суспільного життя царині. 18 квітня цього року Інститут соціології Національної академії наук України, факультет соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Національна освітня платформа «Всеосвіта» радо вітали учасників і гостей заходу, висловлюючи щире вдячність тим, хто виявив інтерес і долучився до роботи нашого круглого столу в ці непрості часи.

Круглий стіл під назвою «Освіта як царина соціологічних досліджень» мав відбутися 12 березня цього року. Драматичні події, що сталися в житті нашої країни,

---

*Цитування:* Круглий стіл «Освіта: царина для соціологічних досліджень та запорука виживання суспільства в надзвичайних умовах» (2022). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 187–212.

змусили нас підкоригувати свої плани. Захід було відтерміновано, назву — теж дещо змінено. Адже ми не лише ділилися результатами наших спостережень і досліджень у сфері освіти, а й говорили про тих, хто забезпечує освітній процес в умовах війни, розв'язаної проти нашого народу. Ми розповідали про вчителів, які продовжували вести уроки, навіть перебуваючи в бомбосховищі, про викладачів, які надихали студентів своїм ентузіазмом, про вихователів закладів дошкільної освіти, які залишалися зі своїми дітьми в ці скрутні часи. Ми згадали і про тих, хто надає незамінну правову, методичну та психологічну підтримку освітянам, учням та їхнім батькам.

Як щойно зауважено, одним зі співorganizatorів нашого заходу був факультет соціології КНУ імені Тараса Шевченка. Ірина Чудовська, доцентка кафедри галузевої соціології, допомогла скласти перелік питань для обговорення та запропонувала технічну підтримку, оскільки спершу круглий стіл було вирішено провести у змішаному режимі. Але настало 24 лютого... Ми перенесли дату заходу та обмежилися онлайн-форматом. Однак, судячи з відгуків учасників і гостей круглого столу, а також тих, хто переглядав відеозапис цієї події, нам вдалося зробити її цікавою та корисною<sup>1</sup>.

Іншим співorganizatorом круглого столу була Національна освітня платформа «Всеосвіта» — компанія, яка вже чотири роки успішно працює на освітньому ринку України, створюючи, зокрема, якісні методичні розробки та інструменти для дистанційного навчання. Засновниця та креативна директорка «Всеосвіти» Леся Литвиненко власноруч розробила для кожного учасника круглого столу сертифікат, який вони отримали електронною поштою.

Головний редактор часопису Віктор Степаненко підтримував наш захід і словом, і ділом, уселяв у нас непереборний оптимізм тоді, коли життя на наших очах розколювалося на «до» й «після».

Ми безмежно вдячні цим чуйним і самовідданим людям. Ми також вдячні всім учасникам — як тим, хто надіслав тези своїх доповідей для публікації, так і тим, хто зміг виступити лише усно або надав свою презентацію для ознайомлення. Повністю матеріали круглого столу будуть опубліковані у збірці.

Ми непохитно віримо в нашу перемогу, в те, що наша освіта й наука будуть сильними та конкурентноспроможними, а наше суспільство — мужнім і згуртованим! Дякуємо за увагу!

## Тези доповідей учасників круглого столу

### **ВІКТОРІЯ СМАКОТА,**

*кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України*

#### *Освітні устремління та досягнення українських громадян*

Якість розвитку сучасного суспільства значною (або навіть переважною) мірою залежить від рівня освіти людей, які в ньому живуть.

У ХХІ столітті освіту визнають безумовним соціальним благом. Реалізація державної політики в цій сфері має спиратися на два принципи: рівність мож-

<sup>1</sup> За технічну допомогу під час заходу варто подякувати Михайлові Савченку, аспіранту Інституту соціології.

ливостей (доступність освіти будь-якого рівня для всіх членів суспільства) та інклюзивність (обов'язкове залучення представників усіх соціальних груп до якісної освіти певного рівня).

Надзвичайна важливість права на освіту, за визначенням Організації Об'єднаних Націй, зумовлена ще й тим, що воно надає людині доступ до цілої низки інших соціальних прав — зокрема, права на одержання інформації, на гідну працю, на дотримання громадянських свобод та участь у політичному житті.

Масове здобуття якісної освіти — це частина більшості з 17 Цілей сталого розвитку, які було ухвалено на Саміті ООН в Нью-Йорку 2015 року і які охоплюють усі царини життя людини (від боротьби з бідністю, голодом і нерівністю до правосуддя, охорони здоров'я та захисту природи)<sup>1</sup>.

Як свідчать багаторічні глобальні дослідження ООН, помітного прогресу у справі викорінення бідності, економічної та гендерної нерівності, а також поширення здорового способу життя вдалося досягти за останні двадцять років передусім завдяки поширенню безкоштовної державної освіти. З огляду на це Рада ООН з прав людини закликала уряди всіх держав забезпечувати безкоштовну публічну, а не комерційну освіту та дотримуватися принципу, згідно з яким освіта є правом, а не ринковим товаром.

Глобальна проблема доступності освіти обговорюватиметься на Саміті ООН з перебудови системи освіти (*Transforming Education Summit*), який заплановано провести у вересні 2022 року. За словами Генерального секретаря ООН Антоніу Гутеріша, ще до пандемії COVID-19 понад 260 млн дітей у світі не відвідували школу, а половина всіх 10-річних дітей у країнах, що розвиваються, не могли прочитати навіть просте речення. Пандемія значно погіршила цю ситуацію, оскільки основною вимогою альтернативного (дистанційного) навчання була наявність відповідної матеріально-технічної бази (комп'ютера, швидкісного інтернету тощо) вдома у кожного учня або студента, що створило нездоланну перешкоду для малозабезпечених верств населення. Цей приклад наочно продемонстрував, наскільки недоступною для дітей із бідних родин може бути навіть загальна обов'язкова державна освіта.

Про соціальні наслідки існування фінансових бар'єрів у гуманітарній сфері йшлося в нещодавньому листі Глобальної ініціативи за економічні, соціальні та культурні права до Всесвітнього банку та його донорів. На думку авторів листа, чим більше ми втрачаємо контроль над нашими основними послугами, недофінансованими та приватизованими (тоді як найбагатші верстви суспільства організують паралельну систему охорони здоров'я та освіти), тим більше середній і робітничий класи втрачають довіру до держави<sup>2</sup>. У світлі нещодав-

1 Организация Объединенных Наций. Новости ООН: глобальный взгляд, человеческие судьбы. (2022, 10 февраля). Глава ООН: выполнение Целей устойчивого развития под угрозой — «нельзя терять ни минуты». Получено с: <https://news.un.org/ru/story/2022/02/1418112>

2 The Global Initiative For Economic, Social and Cultural Rights. (2019, October 16). *Open letter to the World Bank and its donors*. Retrieved from: <https://www.gi-escr.org/latest-news/open-letter-to-the-world-bank-and-its-donors>

ніх подій, пов'язаних з пандемією коронавірусу та протестами «антивакцинонів», наведено висловлювання звучить особливо актуально.

Отже, доступна якісна освіта в сучасному суспільстві набуває виняткової соціальної цінності й відіграє ключову роль як для окремої людини, так і для країни загалом.

Що стосується українського суспільства, то впродовж трьох десятиліть ми спостерігаємо як номінальне підвищення рівня освіти населення, так і стійке прагнення молоді до здобуття вищої освіти (ВО), а також дедалі більше схвалення такої стратегії з боку старших поколінь. Це означає, що навчання у вищій поступово стає соціальною нормою в громадській думці.

Таблиця 1

## Рівень освіти населення України в 1995–2021 роках, %

Пункт шкали	Освітній рівень респондента	Рік проведення опитування							
		1995	2000	2005	2010	2015	2017	2019	2021
1	Початкова або неповна середня освіта	35,2	36,2	34,7	25,4	4,1	4,8	3,1	1,8
2	Середня загальна освіта	32,7	33,6	33,4	38,3	13,9	15,6	13,7	10,6
3	Середня спеціальна освіта (технікум, училище, коледж)	20,6	19,6	20,7	22,5	43,0	41,8	39,6	49,3
4	Неповна вища <sup>а</sup> / перший ступінь вищої освіти (бакалавр) <sup>б</sup>	1,6	1,3	2,4	2,1	6,3	6,1	8,3	9,1
5	Повна вища освіта (спеціаліст, магістр, аспірантура, науковий ступінь)	9,7	9,2	8,8	11,7	32,6	31,6	35,3	29,2
<b>Середній бал<sup>в</sup></b>		<b>2,2</b>	<b>2,1</b>	<b>2,2</b>	<b>2,4</b>	<b>3,5</b>	<b>3,4</b>	<b>3,6</b>	<b>3,5</b>

<sup>а</sup> В опитуваннях 1995 та 2000 років.

<sup>б</sup> В опитуваннях 2005–2021 років.

<sup>в</sup> Середній бал обчислювався за шкалою з п'яти пунктів, де одиниця відповідала найнижчому рівневі освіти, п'ятірка — найвищому.

Джерело: масиви даних опитування «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» за відповідні роки.

Як демонструють дані загальнонаціонального моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України «Українське суспільство», кількість респондентів з високим рівнем освіти незмінно зростає, натомість із низьким — зменшується (табл. 1). Безперечно, певну роль тут відіграє демографічний чинник — рівень освіти молоді в сучасному суспільстві завжди вищий, ніж у старших поколінь. Однак і загалом вектор зростання числа фахівців з ВО в українському суспільстві доволі стабільний.

Ця тенденція підтверджується й тоді, коли порівнюють покоління: в різні роки (2003-го та 2021-го) респондентам ставили запитання про рівень освіти батьків. Як видно з таблиці 2, за неповні двадцять років освітній рівень батьків респондентів відчутно зріс. Особливо це стосується матері, чий середній бал освіти 2003 року умовно відповідав рівневі повної загальної середньої — неповної середньої освіти, а в 2021-му — рівню середньої спеціальної — повної загальної середньої (та впритул наблизився до рівня освіти батька). Отже, мож-

на констатувати досягнення певної гендерно-освітньої рівності серед старших поколінь українських громадян.

Таблиця 2

## Рівень освіти батьків респондентів у 2003 і 2021 роках, %

Питання до респондента		Рік проведення опитування			
		2003		2021	
“Яку найвищу освіту здобув(-ла) Ваш(-а)...”		батько	мати	батько	мати
Пункт шкали	Варіанти відповіді				
1	Повна вища	10,9	9,5	12,8	15,7
2	Неповна вища	1,7	1,4	3,6	3,1
3	Середня спеціальна (технікум, професійно-технічне училище)	21,8	23,1	38,8	35,9
4	Повна загальна середня	12,7	15,0	21,7	23,3
5	Неповна середня	20,8	19,3	9,4	9,9
6	Початкова загальна	17,4	19,8	5,3	5,7
7	Не має початкової освіти	7,3	10,5	1,2	1,4
Не відповідає/ важко відповісти <sup>б</sup>		7,4	1,3	7,0	4,7
<b>Середній бал<sup>а</sup></b>		<b>3,9</b>	<b>4,3</b>	<b>3,1</b>	<b>3,2</b>

<sup>а</sup> 2003 рік.

<sup>б</sup> 2021 рік.

<sup>а</sup> Середній бал обчислювався за шкалою з семи пунктів, де одиниця відповідає найвищому рівневі освіти («повна вища»), а сімка — найнижчому («не має початкової освіти»). Тобто застосовувалася «перевернута» шкала.

*Джерело:* масиви даних опитування «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» за відповідні роки.

Ба більше, аналізуючи дані щодо загальних освітніх досягнень в Україні за 2021 рік, можна помітити, що високий рівень освіти поширеніший серед сучасних українських жінок (31,7% яких мають ВО), ніж серед чоловіків (26,2% відповідно).

Приблизно за той же період, тобто впродовж 2003–2021 років, відчутно покращилися оцінки респондентів щодо можливості надання повноцінної освіти своїм дітям. Практично вдвічі — з 67,3% до 34,6% — зменшилася кількість респондентів, які заявили про брак такої можливості. Це, безперечно, позитивні зміни. Водночас досить невелика (хоч і максимальна за вказаний період) кількість респондентів (трохи більш як одна п'ята) вважають, що такої можливості їм вистачає. Очевидним є зростання числа опитаних, які вагаються з відповіддю, а також тих, кого це питання не цікавить. Тобто зміщення кількості респондентів, незадоволених освітніми можливостями для своїх дітей, відбувається лише частково в позитивний бік «задоволених»; деяка частина з них переходять до «невизначеності» оцінки (табл. 3).

Думка про обов'язкове здобуття людиною вищої освіти превалює в українському суспільстві. Особливо бажаною вища освіта є для дітей чи онуків респондентів: 2021 року близько половини опитаних вважали її обов'язковою для

себе і майже три чверті — для своїх дітей чи онуків. Хоча ці цифри виявилися трохи нижчими, ніж 2008 року, вони дають підстави прогнозувати високий соціальний попит на здобуття ВО в найближчій перспективі (табл. 4).

Таблиця 3

**Оцінювання респондентами можливості дати своїм дітям повноцінну освіту у 2002–2021 роках, %**

Питання до респондента	Рік проведення опитування							
	2002	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2021
<b>“Чого з наведеного Вам не вистачає?” — “Можливості дати дітям повноцінну освіту”</b>								
<i>Варіанти відповіді</i>								
Не вистачає	67,3	59,8	52,2	47,2	51,9	55,1	50,8	34,6
Важко сказати, вистачає чи ні	17,5	19,0	23,2	23,8	21,3	24,1	24,5	24,4
Вистачає	6,2	8,9	11,6	15,6	11,2	8,8	12,7	21,6
Не цікавить	8,4	12,2	12,6	13,0	15,3	11,7	11,7	18,8

Джерело: масиви даних опитування «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» за відповідні роки.

Таблиця 4

**Оцінювання респондентами обов’язковості здобуття вищої освіти у 2008 і 2021 роках, %**

Питання до респондента	Рік проведення опитування			
	2008		2021	
	Вами особисто?	Вашими дітьми чи онуками?	Вами особисто?	Вашими дітьми чи онуками?
<b>“Чи вважаєте (вважали) Ви обов’язковим здобуття вищої освіти...”</b>				
<i>Варіанти відповіді</i>				
Так	50,5	81,8	47,6	71,7
Ні	35,8	4,2	40,1	13,3
Важко відповісти	13,4	13,0	11,8	14,2
Не відповіли	0,3	1,0	0,5	0,8

Джерело: масиви даних опитування «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» за відповідні роки.

Стосовно доступності ВО респонденти демонструють суперечливі оцінки. Загалом як у 2008-му, так і у 2021 році така освіта, на думку більшості громадян, є радше доступною, ніж недоступною. Однак доволі істотним є відсоток тих, хто не визначився зі своєю думкою з цього питання.

Крім того, 2008 року оцінка доступності ВО «для себе» (на момент опитування або в минулому) приблизно збігалася з попитом: 50,5% опитаних вважали для себе обов’язковим здобуття ВО, а 48,0% розцінювали її як «цілком» і «радше» доступну.

Щодо здобуття ВО дітьми або онуками думки респондентів були менш оптимістичними: обов’язковою вищу освіту для них вважали 81,8% опитаних, тоді як доступною («цілком» і «радше») — лише 41,9%, тобто вдвічі менше.

У 2021 році про обов'язковість вищої освіти «для себе» говорили 47,6% опитаних, а впевнених в її доступності було навіть більше — 56,6%. 71,7% громадян на момент опитування поділяли думку, що здобуття ВО їхніми дітьми (чи онуками) є обов'язковим, проте доступною вищу освіту для них вважали тільки 52,5% (табл. 5).

Таблиця 5

## Оцінювання респондентами доступності вищої освіти у 2008 і 2021 роках, %

Питання до респондента		Рік проведення опитування			
		2008		2021	
“Якою мірою є (була) доступною вища освіта для...”		Вас особисто?	Ваших дітей чи онуків?	Вас особисто?	Ваших дітей чи онуків?
Пункт шкали	Варіанти відповіді				
1	Цілком доступною	23,8	17,7	29,1	22,3
2	Радше доступною	24,2	24,2	27,5	30,2
3	Важко сказати, доступною чи ні	16,7	34,2	19,3	28,2
4	Радше недоступною	19,8	18,4	16,5	14,8
5	Зовсім недоступною	14,9	4,3	7,2	3,6
	Не відповіли	0,6	1,3	0,4	0,8
	<i>Середній бал<sup>a</sup></i>	<i>2,8</i>	<i>2,7</i>	<i>2,4</i>	<i>2,5</i>

<sup>a</sup> Середній бал обчислювався за шкалою з п'яти пунктів, де одиниця означає, що респондент розцінював вищу освіту як «цілком доступну», п'ятірка — як «зовсім недоступну».

Джерело: масиви моніторингу «Українське суспільство» за відповідні роки.

Отже, незважаючи на зростання позитивної оцінки доступності ВО, різниця між прагненнями й можливостями респондентів усе ще залишається суттєвою.

Утім, попри істотні соціально-економічні проблеми та виклики, високий рівень освіти однозначно став однією з головних потреб українського суспільства. Цілком імовірно, що сутність цієї потреби — утилітарна, адже за часів соціально-економічної нестабільності люди прагнуть знизити свої соціальні ризики, зокрема за рахунок освіти. Але також очевидним є той факт, що українське суспільство рухається в одному напрямі з прогресивними світовими тенденціями розвитку.

## ВІКТОРІЯ ГУМЕНЮК,

*аспірантка кафедри соціології та Докторської школи імені родини Юхименків Національного університету «Києво-Могилянська академія»*

### *Архітектура чинників, що впливають на агентність учнів, як підґрунтя для подальших наукових розвідок*

Визначення поняття агентності учнів, попри свою центральність у контексті трансформації шкільного навчального середовища в інноваційне, не є загаль-

ноприйнятим та однозначним<sup>1</sup>. Очевидно, що різні підходи до концептуалізації цього поняття по-різному трактують способи, за допомоги яких можна цю агентність підсилувати.

У своєму виступі я приділю увагу головно структуруванню множини чинників, що сприяють агентності учнів у процесі шкільного навчання або, навпаки, обмежують її. Передусім зауважу, що теоретичними засадами для концептуалізації поняття агентності учнів обрано так звану реалістичну соціальну теорію Маргарет Арчер та соціально-когнітивну теорію особистості Альберта Бандури. Такий підхід, наголошуючи взаємоформувальний вплив агента і структури, збагачує соціологічне розуміння агентності, поміщаючи «поняття учнівської агентності в процесуальний вимір взаємодії зі структурними чинниками»<sup>2</sup> і вводячи навчальне середовище (з його структурними і культурними чинниками) в дослідницьке поле як «рівноправного партнера» та рівнозначний предмет дослідження.

Окреслені теоретичні засади визначають розуміння концепту агентності учнів через такі чотири рівні:

- *контекстуальний*, що охоплює як широкий соціально-культурний контекст, так і безпосередній освітній/навчальний;
- *особистісний*, що стосується як індивідуальних переконань, мотивацій та установок, так і фактичних навичок, досвіду та досягнень;
- *міжособистісний*, що передбачає взаємодію з різними людьми в процесі навчання, зокрема вчителями, однокласниками та батьками, які мають величезний потенціал впливу як на розвиток, так і на вияв агентності учнів;
- *темпоральний*, що пов'язаний з різновекторним характером поняття часу стосовно відчуття агентності індивідів та віри у свою здатність діяти. Це відчуття, з одного боку, базується на власному досвіді в минулому, з іншого — впливає на майбутнє бачення себе як агента стосовно певних очікувань та цілей.

### *Ключові елементи поняття агентності учнів*

Грунтуючись на аналізі типів агентності С. Гітліна та Г. Елдера-мол., типології агентності учнів Дж. Чартерис та Д. Смардон, а також беручи до уваги згадані вище теорії М. Арчер та А. Бандури<sup>3</sup>, можна виокремити три важливі елементи концепту учнівської агентності:

1 Organisation for Economic Co-operation and Development. (2019). OECD Future of Education and Skills 2030. *Conceptual learning framework. Student agency for 2030*. Retrieved from: [https://www.oecd.org/education/2030-project/teaching-and-learning/learning/student-agency/Student\\_Agency\\_for\\_2030\\_concept\\_note.pdf](https://www.oecd.org/education/2030-project/teaching-and-learning/learning/student-agency/Student_Agency_for_2030_concept_note.pdf)

2 Гуменюк, В. (2020). Агентність: множинність визначення та операціоналізація в контексті шкільної освіти. *Наукові записки НаУКМА. Соціологія*, 3, 27–36. <https://doi.org/10.18523/2617-9067.2020.3.27-36>

3 Докладніше див.: Archer, M. (1995). *Realist social theory: The morphogenetic approach*. Cambridge, England: Cambridge University Press; Archer, M. (2000). *Being human: The problem of agency*. Cambridge, England: Cambridge University Press; Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. New York, NY: W.H. Freeman and Co.; Bandura, A. (2001). Social cognitive theory: An agentic perspective. *Annual Review of Psychology*, 52, 1–26. <https://dx.doi.org/10.1146/annurev.psych.52.1.1>; Bandura, A. (2006). Towards a psychology of human agency. *Perspectives on Psycho-*



- *емерджентність* — агентність як результат взаємодії агента і структури/культури;
- *темпоральність* — необхідність зважати на різні часові горизонти, минулий досвід, майбутні очікування та актуальні здібності;
- *ідентичність агента*, яка виявляється в процесі рефлексії в результаті взаємодії агента з трьома порядками реальності та віддзеркалюється у планах та орієнтаціях на майбутнє.

### *Інструмент упровадження інновацій задля зміцнення агентності учнів від експертів ОЕСР*

Завдяки роботі дослідників проекту «Інноваційні навчальні середовища»<sup>1</sup> ми маємо інструмент упровадження інновацій «7+3», в якому визначено, по-перше, сім принципів навчання, що становлять ідеологічне тло для трансформації звичного навчального середовища школи в інноваційне, а по-друге, три виміри для оптимізації умов запровадження цих семи принципів.

Отже, щоб навчальне середовище було ефективним та здатним відповісти на виклики сучасності, воно має узгоджуватися з такими принципами навчання<sup>2</sup>:

- визнавати учнів як ключових учасників процесу навчання, спонукати їх до активного залучення та розвивати розуміння ними їхньої власної навчальної діяльності;
- базуватися на соціальній природі навчання та активно заохочувати групову роботу та навчання у форматі співпраці;
- залучати до роботи з учнями тільки тих професіоналів, які здатні зважати на мотивацію та емоції учнів на шляху до навчальних досягнень;
- бути чутливим до індивідуальних розбіжностей між учнями, зокрема між рівнями їхніх знань;
- розробляти такі освітні програми, які потребують наполегливої роботи та є викликами для всіх, однак не передбачають надмірного навантаження;
- оперувати зрозумілими очікуваннями щодо результатів навчання та використовувати відповідні стратегії оцінювання з акцентом на формульованому

*logical Science*, 1(2), 164–180. <https://dx.doi.org/10.1111/j.1745-6916.2006.00011.x>; Charteris, J., & Smardon, D. (2018). A typology of agency in new generation learning environment: Emerging relational, ecological and new material considerations. *Pedagogy, Culture & Society*, 26(1), 51–68. <https://dx.doi.org/10.1080/14681366.2017.1345975>; Hitlin, S., & Elder, G. H., Jr. (2007). Time, self and the curiously abstract concept of agency. *Sociological Theory*, 25(2), 170–191. <https://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9558.2007.00303.x>

1 Проект «Innovative Learning Environments» тривав з 2008 до 2015 року включно та був спрямований на пошук способів підвищення ефективності навчального процесу. Одним з головних результатів проекту є аналіз інноваційних способів організації навчання на мікрорівні (тобто на рівні навчального середовища), а також можливостей їхнього поєднання з мезорівнем (мережею партнерств) та стратегіями втілення змін на системному — макрорівні. Докладніше див.: OECD. (s.a.). *Innovative learning environments*. Retrieved from: <https://www.oecd.org/education/ceri/innovativelearningenvironments.htm>

2 OECD, Centre for Educational Research and Innovation. (2017). *The OECD handbook for innovative learning environments*. <https://dx.doi.org/10.1787/9789264277274-en>

оцінюванні<sup>1</sup> (якісному зворотному зв'язку) з метою допомогти учням у досягненні навчальних результатів;

– сприяти «горизонтальним зв'язкам» крізь різні галузі знань та предмети так само, як між учнями та громадою й зовнішнім світом у ширшому розумінні.

Що стосується вимірів для оптимізації умов запровадження семи принципів навчання, то, на мою думку, вони слугують підґрунтям для певного структурування чинників навчального середовища, в якому агентність учнів і буде виявлятися. До цих чинників належать:

– *педагогічне ядро*, яке складається з ключових елементів (учні, вчителі, зміст освітніх програм, ресурси навчального процесу) та характеру взаємозв'язку між ними (педагогічні принципи, формувальне оцінювання, ефективне використання простору й часу тощо);

– *управлінський*, що насамперед націлений на вдосконалення процесу навчання учнів через запровадження та використання систем збирання та аналізу даних про процес навчання, які дають змогу проаналізувати навчальний досвід кожного учня індивідуально та знайти способи допомогти цим учням навчатися ефективніше;

– *партнерський*, що стосується збагачення та розширення навчальних шкільних середовищ за допомоги партнерств та співпраці з родинами учнів і членами місцевих громад, різними інституціями зі сфер бізнесу, освіти, культури, медіа, а також іншими навчальними середовищами (поза школою).

### *Пропонована архітектура чинників навчального середовища*

Беручи за основу матрицю чинників, визначену в результаті аналізу різних інноваційних середовищ<sup>2</sup>, я пропоную розділити чинники навчального середовища на три рівні: мікро-, мезо- та макрорівень.

Мікрорівень чинників навчального середовища має охоплювати дві основні групи:

- групу чинників педагогічного ядра;
- групу чинників управлінського рівня.

Мезорівень чинників стосується відкритості та здатності навчального середовища школи функціонувати у форматі партнерств, що дасть змогу розширити коло професіоналів, які можуть навчати, а також збагатити процес навчання завдяки навчальному чи практичному учнівському досвіду в інших середовищах.

Макрорівень чинників передусім пов'язаний з виробленням політики уряду в питаннях визначення ролі та функції освітніх стандартів, а також із розро-

1 Формувальне оцінювання називається ще «оцінюванням для навчання». У центрі уваги такого оцінювання — процес виконання певного завдання учнем. На відміну від підсумкового, яке обмежується виставленням оцінки, формувальне оцінювання має на меті організацію навчального процесу з огляду на навчальні потреби кожного учня.

2 Докладніше див.: OECD, CERI. (2013). *Innovative learning environments*. <https://doi.org/10.1787/9789264203488-en>; OECD, CERI (2017). *The OECD handbook for innovative learning environments*. <https://dx.doi.org/10.1787/9789264277274-en>

бленням системи підсумкового оцінювання та заходів, спрямованих на сприяння впровадженню інновацій у сфері шкільної освіти.

## **СВІТЛАНА ШЕВЧЕНКО,**

*кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України*

### *Освіта під час війни: невідомість і нові можливості*

Якщо до міст і сіл, де не ведуться активні бойові дії, станом на квітень 2022 року потроху повертаються дорослі працівники (як з державного, так і з приватного сектору), то діти дошкільного та шкільного віку, вивезені батьками у безпечніші локації (як в Україні, так і за кордоном), поки що не можуть повернутися до нормального навчання.

Введення воєнного стану в Україні зумовило позапланові двотижневі канікули, після завершення яких навчання в закладах загальної середньої освіти (ЗЗСО) мало відновитися в дистанційному форматі (там, де це можливо). Теоретично воно відновилося, але навіть у найкращому разі йдеться про повністю дистанційне навчання за скороченою програмою, під час якого принаймні частина учнів та вчителів перебувають не на своєму звичному місці, без підручників, часто з нерегулярним доступом до інтернету та на тлі сирен повітряної тривоги.

Діти дошкільного та шкільного віку з вимушено переміщених родин у межах України іноді можуть долучитися до навчання в місцевому закладі освіти. Утім, це буде те саме неповноцінне дистанційне навчання.

Приватні школи, які відкрили доступ до своїх навчальних матеріалів, роблять дуже важливу справу. Однак повноцінно скористатися цим зможе лише досить невелика частина школярів — адже доступ до матеріалів передбачає самостійне навчання учня, для чого потрібна як мотивація, так і самодисципліна.

Учні, які опинилися разом зі своїми матерями за кордоном, зазвичай долучаються до дистанційних уроків у тих школах, де вони навчалися до війни. У цьому разі вони перебувають у схожих умовах зі своїми однолітками в Україні, оскільки мають опанувати ті самі навчальні програми. Їм не потрібно ховатися в укриттях під час повітряної тривоги, що є безперечною перевагою, але доводиться долати побутові труднощі в чужій країні та пристосовуватися до різниці в часі. Інший варіант — навчання в місцевих школах, проте воно пов'язане з численними складнощами адаптації в іншомовному середовищі.

**Вимірювання якості освіти.** У 2018 році Україна взяла участь у міжнародному дослідженні PISA, результати якого дають змогу об'єктивно судити про якість середньої освіти в тих країнах, які до цього дослідження долучаються. Наступна хвиля (згідно з інформацією, наведеною на сайті «PISA Ukraine») планувалася на 2022 рік. Але, найімовірніше, через війну дослідження буде відтерміновано. Результати PISA 2018 року були не дуже втішними для шкільної освіти, а ЗНО 2021 року з математики, під час якого 31,1% учасників не подолали поріг «склав / не склав», засвідчило, що проблем у середній школі, на жаль, чимало. Втім, у минулорічному інтерв'ю інформаційній агенції «РБК-Україна»

очільник Міністерства освіти і науки України стверджував, що падіння якості освіти внаслідок пандемії сягнуло лише 8%, що «не є критичним»<sup>1</sup>. У воєнний час імовірність відмови від об'єктивного оцінювання якості освіти зросте. Звичайно, життя та безпека учнів є пріоритетом, але було б доволі зручно й спокусливо приписати війні відмову від проведення об'єктивних оцінювань, здатних показати справжній стан якості освіти. Такий шлях уже означився: ЗНО тимчасово скасовано, а замість нього 2022 року проводитиметься національний мультипредметний тест.

**Демографічний вимір.** Війна змусила мільйони людей покинути країну, і більшу частину тих, хто виїхав за кордон, становлять сім'ї з дітьми — здобувачами освіти. Згідно з даними дослідження компанії «Info Sapiens», яке виконувалося з 24 до 28 березня цього року, тільки 12% українців, що виїхали за кордон через війну, хотіли або планували там залишитися. Водночас не можна не помічати той факт, що практично в усіх європейських країнах було впроваджено юридичну процедуру тимчасового захисту для громадян України, що дає *право на роботу дорослим та навчання дітям*. Складно передбачити, скільки здобувачів освіти не повернуться додому, але цілком можливо, що за умови успішної інтеграції дітей в освітні системи інших країн частина з них може там залишитися — зокрема, діти дошкільного та молодшого шкільного віку, а також старшокласники, орієнтовані на вступ до університетів у інших країнах. А беручи до уваги, що з потенційних абітурієнтів у західних країнах зостануться найбільш талановиті та мотивовані, проблема «відпливу інтелекту» може ще сильніше загостритися.

**Індивідуальна освітня траєкторія та «тіньовий» ринок освіти.** Під час карантинних обмежень значно зріс попит на репетиторські послуги, який і до того був високим. Нерідкою була ситуація, коли діти зранку навчалися в державній школі, а після уроків — з репетиторами, тобто фактично отримували приватну освіту за індивідуальним графіком. З огляду на те, що сьогодні навчальний процес відбувається не в повному обсязі, можна припустити, що репетиторські послуги й надалі матимуть попит. Однак належну якість цих послуг не завжди вдається забезпечити.

**Нові можливості приватної дистанційної освіти.** У період карантинних обмежень зростання попиту на продуману та якісну дистанційну освіту зумовило сплеск пропозиції такого формату в приватному секторі. Для сімей, незадоволених якістю навчання в державних закладах та ціною — у приватних, дистанційні школи могли видатися прийнятним компромісним варіантом. Можна прогнозувати, що в умовах війни попит на такий формат ще більше зростатиме. Але цей попит від самого початку обмежений порівняно невеликою верствою родин, які орієнтуються на самостійне розв'язання питання щодо освіти своїх дітей, не покладаючись у цьому на державу.

**Фінансовий вимір.** В українському суспільстві панує уявлення про хронічне недофінансування освіти з боку держави. Це цілком зрозуміло, зважаючи на низькі зарплати вчителів та незадовільне матеріально-технічне забезпечення

1 Інтерв'ю було опубліковано 24 травня 2021 року.

багатьох шкіл, особливо в невеликих містечках і селах. Водночас звіт Світового банку говорить про те, що до війни в Україні на освіту виділяли значні кошти — відсоток ВВП, що витрачався на освіту, був вищим, ніж у більшості країн ЄС та ОЕСР. Проте «з великою мережею закладів і скороченням населення учнівського віку» ці ресурси використовувалися неефективно<sup>1</sup>.

Утім, під час війни видатки на освіту дійсно істотно скоротили. У матеріалі Любові Марченко для інтернет-видання «Today.ua» від 3 квітня 2022 року зазначається, що в поточному році бюджет Міністерства освіти і науки України буде зменшено на 14,8 млрд грн (10,8 млрд з яких призначалися на освітню субвенцію для місцевих бюджетів). Більшого скорочення (на 32,1 млрд грн) зазнало тільки Міністерство соціальної політики. Певна річ, у довготерміновій перспективі таке урізання видатків на освіту матиме невтішні наслідки.

**Освіта з погляду її здобувачів.** Важливим напрямом для вивчення змін у сфері освіти мають стати дослідження, цільовою групою яких є діти та підлітки — безпосередні здобувачі освіти. Під час пандемії коронавірусу було проведено два цікаві дослідження. В одному з них порівнювалося ставлення українських та польських учнів до повернення в школи, в іншому — аналізувався вплив пандемії на щоденні практики школярів<sup>2</sup>. Результати показали, що для більшості українських учнів досвід вимушеного дистанційного навчання, попри деякі неочікувані бонуси, виявився радше негативним. І справа не тільки в недоотриманні формальних знань, але й у втраті мотивації до навчання та засвоєнні практик імітації з боку всіх учасників освітнього процесу. Сьогодні зарано говорити про масштабні дослідження дітей та підлітків, однак потрібно пам'ятати, що освітня сфера має брати до уваги не лише думки дорослих, а й думки та почуття самих дітей.

## МАРКО АГАРКОВ,

*магістрант Каунаського технологічного університету (Литва), експерт з акредитації освітніх програм у Національному агентстві із забезпечення якості вищої освіти (Україна)*

### *Нова нормальність: деякі наслідки пандемії для вищої освіти*

Уже в перші місяці й навіть тижні пандемії коронавірусу досить часто було чути вислів «нова нормальність», під якою розуміли життя за іншими правилами та стандартами, продиктованими пандемією, та неможливість повернення до попередніх норм. Про «нову нормальність», до якої слід пристосуватися і

1 World Bank Group. (2019). *Review of the education sector in Ukraine: Moving toward effectiveness, equity and efficiency*. Washington, DC: World Bank. Retrieved from: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/32406>

2 Докладніше див.: Полек, Т., Саніна, Т., & Соболев, Ю. (2021). *Вплив пандемії COVID-19 на щоденні практики дитинства*. Київ: Український культурний фонд. Отримано з: <https://childrencovid19.org.ua>; Юзва, Л. (2021, 17 вересня). Ставлення українських школярів до повернення у школи. Київський міжнародний інститут соціології. Отримано з: <https://kiiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1061&page=7>

яка вимагатиме від усіх змінити свою поведінку в найближчому майбутньому, йшлося у виступі генерального директора Всесвітньої організації охорони здоров'я (квітень 2020 року)<sup>1</sup>.

Пандемія COVID-19 трансформувала всі сфери суспільного життя. Істотних змін зазнав інститут вищої освіти. «Коронавірусна» криза виявила низку проблем, які існували в цій сфері впродовж тривалого часу, як-от залежність від зовнішніх джерел фінансування, недосконалий механізм стратегічного планування, брак обладнання, необхідного для впровадження новітніх освітніх технологій. Перед закладами вищої освіти постали серйозні виклики. Водночас пандемія створила й нові можливості для розвитку університетів.

Розглянемо основні нововведення, які з'явилися в системі вищої освіти у 2020–2021 роках.

**Домінування онлайн-формату.** З початком пандемії COVID-19 та запровадженням карантину вся вища освіта «переїхала» в онлайн-формат. В опублікованій на сайті інтернет-спільноти «VentureBeat» новині повідомлялося, що аудиторія «Zoom», однієї з найпопулярніших платформ для дистанційного навчання та відеоконференцій, зросла за перші три місяці пандемії у двадцять разів — з 10 млн (грудень 2019 року) до 200 млн користувачів (березень 2020-го)<sup>2</sup>. Утім, продуктивно навчатися в онлайн-режимі могли далеко не всі. Студенти, які мешкали у великих містах або ж були вихідцями з порівняно забезпечених родин, продовжували навчання безперешкодно, оскільки мали доступ до швидкісного інтернету та окремий комп'ютер. А ось тим студентам, чий сім'ї жили в невеликих містечках чи селах або були менш забезпеченими, довелося зазнати певних труднощів — і через неякісний інтернет-зв'язок, і через необхідність ділити домашній комп'ютер з братами чи сестрами. Не останню роль відіграла й матеріально-технічна база закладу освіти, в якому навчався той чи той студент. Мабуть, найперше, що оприявила пандемія коронавірусу в системі вищої освіти (точніше, освіти взагалі), — це нерівність становища її здобувачів — як за розміром доходу їхніх родин, так і за типом поселення.

Інший виклик, що його кинула пандемія системі вищої освіти, полягав у тому, що потрібно було за дуже короткий термін розробити нову методологію й методику викладання навчальних дисциплін, яка була б сумісною з онлайн-форматом. Звісно, це вимагало спеціальних знань і вмій. Як зазначали українські дослідниці Л. Султанова та М. Желуденко, дистанційна освіта потребує спеціальної підготовки викладача<sup>3</sup>. Пошук ефективних методик для навчання сту-

1 World Health Organization. (2020, April 13). *WHO Director-General's opening remarks at the media briefing on COVID-19*. Retrieved from: <https://www.who.int/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-media-briefing-on-covid-19-13-april-2020>

2 VentureBeat. (2020, April 2). *Zoom's daily participants jumped from 10 million to over 200 million in 3 months*. Retrieved from: <https://venturebeat.com/2020/04/02/zooms-daily-active-users-jumped-from-10-million-to-over-200-million-in-3-months>

3 Султанова, Л., & Желуденко, М. (2020а). Вплив пандемії COVID-19 на розвиток освітніх систем у глобальному, європейському та національному вимірах. *Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи*, 2(18), 171–183. [https://doi.org/10.35387/od.2\(18\).2020.171-183](https://doi.org/10.35387/od.2(18).2020.171-183)

дентів у нових умовах спонукав викладачів переосмислити та змінити підходи до розроблення навчальних курсів та програм.

**Цифровізація освіти.** Ще до спалаху пандемії дослідницька служба Європарламенту підготувала аналітичний звіт під назвою «Переосмислення освіти в цифрову добу»<sup>1</sup>, в якому йшлося про повсюдний вплив цифрових технологій на суспільство та необхідність переосмислення концепції освіти відповідно до сучасних реалій. Цілком правомірно стверджувати, що пандемія COVID-19 актуалізувала цю необхідність з новою силою.

На думку щойно згаданих Л. Султанової та М. Желуденко, цифрова освіта — це «єдина можливість забезпечення безперервності процесу навчання», зокрема «в умовах пандемії та постпандемічної реальності»<sup>2</sup>. А опитування, проведене освітньою компанією «McGraw-Hill» серед 3,3 тис. здобувачів вищої освіти в США в серпні 2016 року, показало, що переважна більшість із них (81%) вважають цифровізацію здатною істотно покращити якість освіти та позитивно вплинути на успішність навчання<sup>3</sup>.

**Посилення уваги до ментального (психічного) здоров'я здобувачів освіти та викладачів.** Пандемія коронавірусу та спричинені нею істотні зміни в житті університетів загалом негативно вплинули на ментальне здоров'я учасників освітнього процесу. Ця теза підкріплюється результатами низки досліджень — наприклад, від американської медіа-компанії «Inside Higher Ed»<sup>4</sup>. В опитуванні, здійсненому в березні 2020 року, взяли участь 172 президенти коледжів та університетів (як публічних, так і приватних), і близько 80% з них були стурбовані станом фізичного і психічного здоров'я своїх студентів та працівників. Підвищення рівня стресу і тривожності було також виявлено у 71% студентів одного з публічних (державних) університетів США. Дослідження проводилося у квітні 2020 року, і в ньому взяли участь 195 респондентів<sup>5</sup>.

Природно, що неочікуваний перехід на новий режим роботи й навчання став стресогенним чинником і для багатьох українських студентів та викладачів вишів. Особливо скрутно доводилося викладачам літнього віку, які здебільшого не мали досвіду роботи з освітніми онлайн-платформами. Давалося взнаки

1 Braun, A., März, A., Mertens, F., & Nisser, A. (2020). *Rethinking education in the digital age*. Brussels, Belgium: European Parliamentary Research Service (EPRS), Scientific Foresight Unit (STOA). Retrieved from: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/641528/EPRS\\_STU\(2020\)641528\\_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/641528/EPRS_STU(2020)641528_EN.pdf)

2 Султанова, Л., & Желуденко, М. (2020b). Потенціал цифрової освіти в кризових умовах: аналіз та перспективи. *The Scientific Heritage*, 53-4, 46–49.

3 Chernev, B. (2022, April 28). 29 astonishing e-learning statistics for 2022. *Techjury*. Retrieved from: <https://techjury.net/blog/elearning-statistics>

4 Inside Higher Ed. (2020). *Responding to the COVID-19 crisis: A survey of college and university presidents*. Retrieved from: <https://www.insidehighered.com/booklet/responding-covid-19-crisis-survey-college-and-university-presidents>

5 Son, C., Hegde, S., Smith, A., Wang, X., & Sasangohar, F. (2020). Effects of COVID-19 on college students' mental health in the United States: Interview survey study. *Journal of Medical Internet Research*, 22(9), e21279. <https://doi.org/10.2196/21279>

зменшення безпосереднього, «живого» спілкування. Така картина більшою або меншою мірою спостерігалася в закладах вищої освіти (ЗВО) всіх країн.

У всьому світі турбота про ментальне здоров'я (як власне, так і своїх колег) сприяла створенню численних груп психоемоційної підтримки для студентів і викладачів та проведенню індивідуальних онлайн-консультацій.

**Трансформація стратегії ЗВО.** Зрушення, викликані пандемією COVID-19 у сфері вищої освіти, не тільки підштовхнули викладачів до розроблення нових методик для навчання студентів, а й змусили керівництво багатьох університетів переглянути стратегію їхнього розвитку. В часи пандемії принцип «адаптуйся або помри» став панівним. Ті заклади вищої освіти, які не змогли вчасно адаптуватися до нової реальності та вжити необхідних заходів, або закривалися, або поглиналися іншими ЗВО.

Ситуація, що склалася у зв'язку з надзвичайно високими темпами поширення коронавірусу, вимагала оперативних рішень та заходів, спрямованих на дотримання санітарно-гігієнічних норм, пом'якшення ризиків для фізичного та психічного здоров'я всіх учасників освітнього процесу та продовження навчання в абсолютно нових умовах. Як влучно зауважила експертка в царині вищої освіти Н. Темерман, «COVID-19 випробував університети на організаційну гнучкість ('organisational agility')». Секторові вищої освіти було запропоновано унікальну перспективу — оцінити в ширшому масштабі свою готовність протистояти надзвичайним викликам». Це можливо, якщо відмовитися від звичного, неквапливого темпу поступових змін і натомість перейти до «негайних і радикальних». Тільки в такий спосіб можливо ефективно реагувати на екстраординарну ситуацію<sup>1</sup>.

Ще одне питання надзвичайної важливості, яке пандемія поставила на порядок денний, полягало в забезпеченні належної якості освітніх послуг у новому (тобто віртуальному) середовищі. Особливо це питання непокоїло викладачів природничих, медичних, технічних і творчих дисциплін — адже їм потрібно було не лише передати своїм студентам якусь суму теоретичних знань, а й сформувати певні практичні вміння та навички.

Труднощі виникали під час контролю знань — проходження тестів, складання заліків та іспитів, захисту кваліфікаційних робіт. Викладачів та керівників ЗВО турбувало й те, що освітній процес, «переміщений» в онлайн, втрачає низку атрибутів, які здавна поцінювали студенти, — можливість живого спілкування, набуття нового соціокультурного досвіду та участі в громадському житті.

**Зміни у фінансуванні закладів вищої освіти.** На тлі світової економічної кризи, що сталася внаслідок пандемії коронавірусу та запроваджених у зв'язку з нею карантинних обмежень, державне фінансування сектору вищої освіти суттєво скоротилося. Також зменшилася кількість іноземних студентів — як

---

1 Temmerman, N. (2021, February 13). Have universities learned how to be ready for a crisis? *University World News*. Retrieved from: <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20210208125319719>



наявних, так і потенційних, які через закриття кордонів змушені були змінити свої плани щодо здобуття освіти в іншій країні.

Університетам — передусім тим, значну частину доходів яких становили надходження від іноземних студентів, довелося зіткнутися з фінансовими негараздами та втратою робочих місць. Наприклад, в Австралії станом на травень 2021 року було звільнено понад 40 тис. викладачів ЗВО. Майже всі вони були зайняті повний робочий день, близько 35 тис. працювали в державних університетах. Безробітним став фактично кожен п'ятий. Ті ж, хто залишився, змушені витримувати більші навантаження, ніж раніше, що, безперечно, погіршує їхнє фізичне та психологічне самопочуття та знижує якість викладання.

Причиною такої ситуації стало різке зниження числа іноземних студентів, чій особисті витрати до спалаху пандемії становили понад 20 млрд австралійських доларів на рік. У звіті дослідження під назвою «Катастрофа, якої можна уникнути: скорочення робочих місць у закладах вищої освіти через пандемію та його наслідки»<sup>1</sup> підкреслюється, що вища освіта в Австралії постраждала від пандемії та її наслідків сильніше за будь-яку іншу галузь національної економіки. Скорочення чисельності професорсько-викладацького складу продовжувалося й тоді, коли економіка цієї країни вже відновлювалася.

На жаль, вищеописана картина притаманна тією чи іншою мірою всім країнам світу. Згідно з даними опитування від Міжнародної асоціації університетів, в якому взяли участь викладачі й керівники 424 закладів вищої освіти зі 109 країн, більшість респондентів вважали саме фінансові наслідки «коронакризи» найсерйознішим викликом для своїх закладів<sup>2</sup>.

**Нова педагогіка.** «Пандемічна» епоха показала, наскільки сьогодні важливо бути добре обізнаними з цифровими технологіями, постійно підвищувати свою кваліфікацію, бути відкритими до інновацій, залишатися продуктивними в умовах ризику та невизначеності. COVID-19, без перебільшення, прискорив процес модернізації вищої школи, змусивши викладачів переглянути та оновити зміст навчальних планів і програм, відмовитися від застарілих підходів до ведення занять, опанувати нові, ефективні способи утримування уваги та інтересу студентів. Керівників ЗВО пандемія «зобов'язала» дбати як про матеріально-технічну базу своїх закладів (потужні комп'ютери, мережеве обладнання, програмне забезпечення для дистанційного навчання), так і про належний рівень цифрової компетентності та методичної підготовки персоналу, чиїм першорядним завданням було забезпечувати навчальний процес у змінених умовах.

1 Докладніше див.: MacGregor, K. (2021, September 17). Study finds 40,000 tertiary jobs lost during pandemic. *University World News*. Retrieved from: <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20210917061003607>; Littleton, E., & Stanford, J. (September 2021). *An avoidable catastrophe: Pandemic job losses in higher education and their consequences*. Canberra, Australia: The Australia Institute's Centre for Future Work.

2 Marinoni, G., van't Land, H., & Jensen, T. (2020). *The impact of COVID-19 on higher education around the world (IAU Global Survey Report)*. Paris, France: International Association of Universities (IAU). Retrieved from: [https://www.iau-aiu.net/IMG/pdf/iau\\_covid19\\_and\\_he\\_survey\\_report\\_final\\_may\\_2020.pdf](https://www.iau-aiu.net/IMG/pdf/iau_covid19_and_he_survey_report_final_may_2020.pdf)

Результативність дистанційного навчання значною мірою залежала й від якості та регулярності комунікації студента з викладачем. Тому під час пандемії зросла популярність не тільки платформ для організації віддаленого навчання, а й різноманітних застосунків для обміну миттєвими повідомленнями («Viber», «Telegram», «Whatsapp» та ін.), які забезпечували постійний зворотний зв'язок. На порядку денному постало питання про цифровий етикет і правила роботи в дистанційному режимі.

Пандемія COVID-19 також продемонструвала важливість певних особистісних якостей та соціально-емоційних навичок<sup>1</sup>, виробленню яких у вищій школі не приділяли достатньої уваги. Це креативність, наполегливість, емпатія, емоційна стійкість, толерантність до невизначеності, самоконтроль, вміння керувати часом. Ці ж якості і навички сьогодні чи не найбільше поцінують на ринку праці, тому їхній діагностиці та розвитку має бути відведене належне місце в навчальних програмах.

**Висновки.** Безперечно, ті зміни у вищій школі, про які йшлося в цій доповіді, справлятимуть довготерміновий вплив не тільки на сферу освіти, а й на «постковідний» світ загалом. Пандемія показала, що чи не найважливішими чинниками життєздатності як окремого університету, так і всієї системи вищої освіти є організаційна гнучкість, адаптивність та оперативність. У «постковідні» часи конкурентоспроможними будуть ті заклади вищої освіти, які зуміють швидко й успішно адаптуватися до нових реалій, стати організаціями, менш уразливими до криз.

Щоби вижити та ефективно функціювати в «постпандемічному» світі, університети мають виробити нову, сміливу візію, яка прискорюватиме впровадження інноваційних освітніх та бізнесових моделей у їхню діяльність. Пандемія «навчила» вищу школу діяти оперативно та показала, що швидкі зміни є цілком можливими. Але для того, щоб ці зміни були успішними, їх мають здійснювати ініціативні та вмотивовані працівники. Безумовно, людський капітал під час адаптації до «нової нормальності» відіграватиме вирішальну роль.

## **ІРИНА НЕЧІТАЙЛО,**

*доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології та психології Харківського національного університету в внутрішніх справах*

### **«Коди нерівності» в освіті:**

#### **деякі методологічні та методичні аспекти дослідження**

Дослідження ролі освіти в процесах творення та відтворення соціальної нерівності має давню традицію. Нерівність є проблематичною для суспільства, оскільки вона породжує явні або латентні соціальні конфлікти, потрясіння та

---

1 Остапенко, В.М. (2020). Освіта для сталого розвитку в умовах пандемії COVID-19. В *Цілі сталого розвитку: проблеми і можливості досягнення в Україні та світі. Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції здобувачів вищої освіти та молодих вчених (Северодонецьк, 12 листопада 2020 р.)* (с.с. 54–57). Северодонецьк, Україна: Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля.

девіації. Це відбувається в ситуації недовіри «соціальних ліфтів» (як механізмів вертикальної соціальної мобільності) та браку легальних шляхів отримання соціально значущих ресурсів. Одним з таких «ліфтів» є освіта. Попри всі нововведення в цій сфері впродовж останнього десятиріччя (запровадження ЗНО, реформа «Нова українська школа» та ін.), які за змістом є цілком конструктивними й мали би сприяти вирівнюванню шансів на освіту серед представників різних соціальних груп, насправді такого вирівнювання не спостерігається.

П. Бурдьє, Б. Бернстайн та інші дослідники вказують на неочевидність дійсних причин відтворення соціальної нерівності в освіті й через освіту, під впливом яких різні біографії зумовлюють нерівні шанси на успішне навчання. Зокрема, зауважено, що різні соціальні (як-от соціально-класові) групи використовують різні мовні зразки в повсякденному житті. Наприклад, представники неінтелектуальної (фізичної) праці здебільшого вживають короткі, прості, часто незакінчені речення, які мають обмежену синтаксичну структуру. Комунікація будується на простому принципі використання мови, в результаті чого формуються прості когнітивні коди та когнітивні системи низького рівня складності. Натомість мова представників інтелектуальної праці вирізняється довшими реченнями, що зазвичай мають складну структуру, чіткий початок і логічне завершення. У цьому разі комунікація ґрунтується вже на складному принципі використання мови, що сприяє формуванню складних когнітивних кодів і когнітивних систем високого рівня складності. Саме соціальні відносини, зумовлені позицією в соціальній структурі, визначають принципи використання мови (простий чи складний), лексичний і синтаксичний вибір, набір метафор, символів та структуру комунікації загалом, що, своєю чергою, впливає на формування когнітивних кодів і когнітивних систем різного рівня складності<sup>1</sup>.

Когнітивні коди заслуговують на увагу соціологів, оскільки саме вони є мінімальними одиницями когнітивного ресурсу індивідів і груп — як одного з найнепомітніших, проте досить потужних чинників відтворення соціальної (зокрема соціально-класової) структури та нерівності. Потужність цього чинника зумовлюється специфікою функціонування системи освіти, яка полягає в тому, що освіта (як комунікаційна система) оперує переважно складними кодами.

Когнітивні коди знаходять вияв під час виконання людиною конкретних завдань різного рівня складності. Для диференціації когнітивних кодів за ступенем складності застосовуються ситуативні тести. Єдиний відомий метод дослідження когнітивних кодів у соціології — це тест групування картинок, який свого часу був використаний Б. Бернстайном, а згодом — його послідовниками<sup>2</sup>. Дослідники показали, що в дітей, які походять з різних соціально-класових груп, формуються різні когнітивні коди, що зумовлює успішність (або неуспіш-

1 Докладніше див.: Bernstein, B. (1971). *Class, codes and control*, in 2 vol., vol. 1: Theoretical studies towards a sociology of language. Abingdon-on-Thames, England: Routledge & Kegan Paul; Bourdieu, P., & Passeron, J.-C. (1977). *Reproduction in education, society and culture*. London, England: Sage.

2 Докладніше див.: Atkinson, P., Davies, B., & Delamont, S. (Eds.). (1995). *Discourse and reproduction: Essays in honor of Basil Bernstein*. Cresskill, NJ: Hampton Press; Sadovnik, A.R. (1991). Basil Bernstein's theory of pedagogic practice: A structuralist approach. *Sociology of education*, 64(1), 48–63.

ність) у навчальній діяльності. Вихідці з родин представників неінтелектуальної (фізичної) праці є переважно носіями простого (обмеженого) когнітивного коду. Натомість вихідці з родин представників інтелектуальної праці є здебільшого носіями складного (розширеного) когнітивного коду, який за своєю складністю збігається з кодами освіти, тому ці діти від початку мають більше шансів бути успішними в навчанні, що є несправедливим.

Зацікавившись цією ідеєю, ми вирішили провести дослідження «кодів нерівності» серед українських дітей<sup>1</sup>. Для цього було використано методику Б. Бернстайна, описану в його книзі «Клас, коди і контроль: структура педагогічного дискурсу». Згідно із завданнями дослідження нами було висунуто такі гіпотези: а) існує диференціація дітей 5–6 років за ступенем складності когнітивних і розвиненості мовних кодів; б) ступінь складності когнітивних і розвиненості мовних кодів у дітей (як їхніх носіїв) корелює з родом і видом професійної діяльності їхніх батьків; в) з огляду на те, що коди можуть розвиватися, провідним чинником інтенсифікації/гальмування їхнього розвитку є специфіка вторинної педагогічної праці (яка здійснюється вчителями чи вихователями), зокрема ступінь її авторитарності/демократичності.

Для виконання завдань та перевірки гіпотез дослідження ми використовували відразу кілька методів: а) тестування (тест групування картинок; його проходили діти 5–6 років); б) анкетування або напівформалізоване інтерв'ю (з учителями або батьками цих дітей, залежно від ситуації); в) глибинне інтерв'ю (з учителями дітей).

Тестовим матеріалом слугували картки Глена Домана — чотири комплекти, кожен з яких складався з 10 штук і містив групу однопорядкових зображень: а) дикі тварини; б) свійські тварини; в) овочі; г) фрукти.

Використання тесту ґрунтується на тезі про те, що різні за складністю когнітивні коди породжують відповідні комбінаторні можливості організації смислів. Семантичний базис простих кодів представлений конкретними смислами, залежними від локального контексту. Семантичний базис складних кодів становлять смисли, які є більш універсальними, менш залежними від локального контексту або ж вирізняються високим ступенем унікальності.

Попереднє пілотажне дослідження показало, що розділити коди виключно на простий/складний або розвинений/обмежений — завдання нездійсненне. Тому, виконуючи процедуру операціоналізації, ми вирішили задати ці дихотомічні ознаки порядковими шкалами, ранжованими за ступенем складності когнітивного та мовного кодів (від більшої складності до меншої). Отже, ознака складності когнітивного коду містила чотири альтернативи: а) «складний» код; б) «радіше складний»; в) «радіше простий»; г) «простий». За індикаториправили: а) кількість варіантів групування карток; б) прив'язка до локального/глобального контексту; в) активність залучення абстрактного мислення й фантазії.

1 Дослідження проводилося в Харкові, у 2013–2014 роках. У ньому брали участь 402 дитини (299 учнів перших класів та 103 вихованці підготовчих груп дитячих комбінатів) і 16 учителів перших класів/вихователів-методистів дитячих комбінатів. Вибірка була квотною (за статтю) та репрезентувала генеральну сукупність  $N = 75000$  (кількість дітей 5–6 років у Харкові в 2013 році, згідно зі статистичними даними). Похибка вибірки становила 5%.

Ознаки «складного» коду: а) дитина демонструє три-чотири варіанти групування карток; б) залучає абстрактне мислення та фантазію; в) зрозуміло й послідовно пояснює перебіг своїх думок під час виконання поставленого завдання; г) контекст, з якого вона вилучає смисли, є порівняно широким.

Висновок про «радше складний» код ми робили тоді, коли дитина: а) демонструвала два варіанти групування, один з яких (або обидва) ґрунтувалися на абстрактному мисленні та не були прив'язаними до локального контексту; б) доступно і виразно аргументувала, чому саме так розклала картки.

«Радше простий» код — дитина демонструє два варіанти групування, прив'язуючись в обох випадках до локального контексту, або один варіант, який не пов'язаний з локальним контекстом. Проте чітких аргументів щодо способу групування карток вона не наводить.

«Простий» код виявлявся в тому, що дитина демонструвала тільки один спосіб групування з очевидною прив'язкою до локального контексту. Це простежувалося в обґрунтуванні способу групування. Інша ознака «простого» коду — хаотичне групування карток без пояснення способу.

Ми помітили, що носії «складного» коду розкладали картки так, що першою зазвичай ішла найвіддаленіша від локального контексту комбінація. Утім, випадки, коли дитина демонструвала тільки такий варіант групування (не прив'язаний до локального контексту), траплялися нечасто. Можливо, це було тоді, коли вона підглядела чи підслухала, як це роблять інші. Здебільшого, якщо спочатку демонструвався не прив'язаний до локального контексту варіант групування, за ним слідував принаймні один інший варіант.

Ознака розвиненості мовного коду також була представлена чотирма альтернативами: а) «дуже розвинений»; б) «достатньо розвинений»; в) «радше обмежений»; г) «обмежений». Індикаторами слугували: а) спроможність/ неспроможність дитини послідовно викладати свої думки та зрозуміло пояснювати логіку групування; б) простота/складність «мови» такого пояснення.

«Дуже розвинений» мовний код ми констатували тоді, коли діти пояснювали свій спосіб групування правильно, логічно, використовуючи довгі фрази, складні речення та звороти, метафори, узагальнювальні слова. «Достатньо розвинений» код — у тих випадках, коли спосіб групування пояснювався правильно, але небагатослівно. Такий мовний код є типовим чи, інакше кажучи, модальним для групи дітей віком 5–6 років. «Радше обмежений» код характеризується невиразністю пояснень, вирваними з контексту окремими словами, незакінченими фразами тощо. «Обмежений» код виявлявся в мовчанні дитини або невиразних звуках, які нічого не означали.

Результати одновимірного розподілу за ознаками показали, що дійсно існує диференціація дітей віком 5–6 років за ступенем складності когнітивних та мовних кодів. Носіями «складного» й «радше складного» когнітивних кодів є меншість дітей (39,8%). Мовний код більшості (52,1%) учасників тестування можна позначити як «достатньо розвинений». Як щойно зауважено, він є типовим для п'яти-шестирічних дітей.

Щоби виконати друге завдання нашого дослідження, типи кодів (визначені за ступенем складності та розвиненості) потрібно було зіставити із соціаль-

но-статусними характеристиками родини, в якій виховувався носій цих кодів (тобто дитина). Для встановлення цих характеристик були застосовані методи анкетування та напівформалізованого інтерв'ю з педагогами або батьками дітей (залежно від того, хто легше йшов на контакт). Отже, анкета (для батьків) або бланк інтерв'ю (для педагогів) мали однакову структуру та зміст. Вони містили кілька блоків запитань, один з яких передбачав вимірювання таких ознак: освіта батьків, професія батьків, матеріальне становище сім'ї.

Кореляційний аналіз показав, що найсильніший зв'язок спостерігається між ознаками, що характеризують ступінь розвиненості когнітивного й мовного кодів, та ознакою професійної належності матері (коефіцієнти Чупрова та Крамера дорівнювали 0,3 та 0,4 відповідно).

З метою глибшого аналізу за основною шкалою професійної належності матері (яка спочатку мала вигляд відкритого запитання) нами була побудована додаткова порядкова ознака, ранжована за принципом класової схеми Дж. Голдторпа (у значно спрощеному її варіанті). Шкала містила чотири ранги, умовно позначені як: а) «VIP-клас» (власники бізнесу та управлінці вищої ланки); б) «інтелігенція/фахівці» (представники розумової праці, тобто науковці, педагоги, юристи та ін., а також службовці вищої ланки, лікарі, представники творчих професій); в) «дрібні службовці» (зокрема бухгалтери, працівники пошти, медичні сестри); г) «робітники та обслуговувальний персонал» (продавці/реалізатори, перукарі, листоноші тощо).

Після додавання нової ознаки було знову проведено кореляційний аналіз, який теж показав наявність помітного прямого зв'язку між професійною належністю матері та ступенем розвиненості когнітивного коду її дитини (коефіцієнти рангової кореляції перевищили значення 0,5<sup>1</sup>). Інакше кажучи, чим нижчий професійно-класовий статус матері, тим менш розвинений когнітивний код дитини. Стосовно мовного коду зв'язок виявився слабшим — коефіцієнти рангової кореляції Пірсона та Спірмена дорівнювали 0,3 і 0,35 відповідно.

Спираючись на результати факторного аналізу, ми змогли виокремити чотири кластери за ознакою професійної належності матері дитини (як найактивнішого й найвпливовішого агента соціалізації, про що свідчать дані одновимірного розподілу): а) «VIP-клас» ( $n = 30$ ); б) «інтелігенція/фахівці» ( $n = 76$ ); в) «дрібні службовці» ( $n = 121$ ); г) «робітники та обслуговувальний персонал» ( $n = 175$ ). Розміри груп значно відрізняються, але приблизно віддзеркалюють загальну картину розподілу населення України за професійним статусом.

Повертаючись до чинників формування когнітивного та мовного кодів дитини, підкреслимо, що ні матеріальне становище родини, ні її склад, ні будь-які інші соціально-демографічні характеристики, пов'язані із соціальним походженням, які в нашому розумінні є аскриптивними, не справляють такого сильного впливу, як рід і вид професійної діяльності, а також освіта батьків, зокрема матері.

---

1 Деться про коефіцієнти рангової кореляції ( $r$ ) Пірсона та Спірмена, що показують силу й напрямок зв'язку між досліджуваними ознаками. Чим ближчим є  $r$  до нуля, тим слабший зв'язок між ознаками;  $r$  прямує до  $-1$  у разі тісного (сильного) оберненого зв'язку і до  $1$  у разі сильного прямого зв'язку.

Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що дослідження когнітивного й мовного кодів уможливує вихід за межі психології, який потрібний для того, щоб зробити важливі соціологічні висновки щодо взаємозв'язку соціального походження індивіда та його успішності в навчальній діяльності, а також виявити глибинні чинники відтворення й закріплення соціальної нерівності через освіту. Когнітивний і мовний коди є прихованими «медіаторами» процесу відтворення соціальної нерівності в освіті, дослідження яких дає змогу вийти на рівень конкретних рекомендацій стосовно коригування програм і методів навчання, з орієнтацією на педагогіку когнітивного й мовного «підтягування» дітей, які цього потребують. Такі програми й методи покликані допомогти дітям (незалежно від професійної належності їхніх батьків) просуватися вгору — спочатку освітніми, а потім і соціальними сходами.

## **ОКСАНА СІРА,**

*кандидат філософських наук, завідувачка відділу новітніх технологій, національно-патріотичного виховання та лідерства Державного інституту сімейної та молодіжної політики*

### ***Національно-патріотичне виховання в Україні як необхідний складник у розвитку громадянського суспільства та державотворення***

Зараз ініціативу можна виявляти вільно, але має бути готовність узяти на себе відповідальність. Не треба вказувати молоді, що робити, вона розбереться сама. Важним є виховати в ній правильні цінності і дати правильні орієнтири.

*Любомир Гузар*

Розглядаючи освіту як цілеспрямований процес навчання й виховання в інтересах особистості, суспільства та держави, сьогодні більш ніж доречно звернути увагу на виховний компонент, зокрема національно-патріотичне виховання (НПВ)<sup>1</sup>. Нині існує розуміння того, що сучасний зміст виховання має бути зорієнтований на становлення національно свідомого та патріотично налаштованого громадянина. Адже за недостатню увагу чи формальне ставлення до цих аспектів виховання доводиться платити дорогою ціною, особливо в період кризових ситуацій та загроз державному суверенітету. Ми зіткнулися з цим як у 2014 році, коли розпочалася збройна агресія Російської Федерації на Сході України, так і в 2022-му, вже в умовах повномасштабної війни. За свободу, гідність і територіальну цілісність наші співвітчизники щодня віддають свої життя.

1 Докладніше див.: Сіра, О.В., Волков, В.О., & Ярошенко, О.В. (2021). *Основи розвитку сфери національно-патріотичного виховання: методичний посібник для фахівців у сфері НПВ*. Київ: Державний інститут сімейної та молодіжної політики.

Перед державою постає завдання переглянути своє ставлення як до національно-патріотичного виховання, так і до гуманітарної політики загалом. Цим питанням потрібно приділяти значно більше уваги. У Стратегії національно-патріотичного виховання підкреслюється, що в Україні воно є одним із пріоритетних напрямів діяльності держави та суспільства щодо розвитку національної свідомості на засадах суспільно-державних (національних) цінностей (самобутність, воля, соборність, гідність), формування у громадян почуття патріотизму, поваги до Конституції та законів України, соціальної активності та відповідальності за доручені державні та громадські справи, готовності до виконання обов'язку із захисту незалежності та територіальної цілісності України, сповідування європейських цінностей<sup>1</sup>. Однак задекларований пріоритет НПВ має тепер більш системно реалізуватися на практиці, оскільки воно є ще й важливим безпековим чинником.

Водночас варто зауважити, що виховання має історично визначений контекст, тісно пов'язаний з умовами життя, в яких перебуває суспільство, зі світоглядом народу, із психологією нації. Національне виховання закладає підґрунтя для відродження душі народу, тоді як патріотичне спрямоване на формування цілісної громадянської позиції, почуття належності до країни та українського народу, гордості за державу, відповідальності за її долю. Специфіка національно-патріотичного виховання полягає в нерозривному та гармонійному поєднанні цих двох компонентів. На нашу думку, дотепер саме першому (національному) не приділялося достатньої уваги.

Національне виховання передбачає не стільки засвоєння відповідних знань, скільки участь особистості в духовному, культурному та господарському розвитку свого народу, в творенні культурних цінностей. Кожне суспільство створює притаманні йому загальні й специфічні ціннісні системи та кодекси, що віддзеркалюють їхні домінуючі інтереси й цілі. Людина як член цього суспільства сприймає вироблені цінності, системи, кодекси та норми як орієнтири своєї поведінки. Засвоєння особистістю цих цінностей є одним із показників успішності процесу культурної ідентифікації, розвитку національної самосвідомості.

Через залучення молоді людини до конструктивної та творчої участі в національній культурі ми готуємо її до участі в культурі загальнолюдській та засвоєння її здобутків. Однак першоосновою має бути виховання саме на власних культурних надбаннях. Надзвичайно важливим аспектом формування й розвитку особистості та фундаментом національно-патріотичного виховання (що яскраво виявилось в умовах сьогоденної війни) є утвердження поваги як до державної мови, так і до національних цінностей, піднесення їхнього престижу серед пересічних громадян. Національні цінності мають бути тим консолідувальним чинником для українського суспільства, який забезпечить його подальший розвиток і стане запорукою зміцнення української державності.

---

1 Указ Президента України № 286 «Про Стратегію національно-патріотичного виховання». (2019). Отримано з: <https://www.president.gov.ua/documents/2862019-27025>



**Теми усних виступів та надісланих презентацій від решти учасників  
круглого столу «Освіта: царица для соціологічних досліджень та  
запорака виживання суспільства в надзвичайних умовах»**

*Історія освіти як соціального інституту та соціологічні дослідження в цій сфері: короткий огляд* (Ольга Максименко, Інститут соціології Національної академії наук України)

*«Всеосвіта»: різнобічна методична допомога для вчителів та нові можливості для підвищення кваліфікації педагогічних працівників* (Світлана Баженова, Національна освітня платформа «Всеосвіта»; Сергій Пархоменко, Національна освітня платформа «Всеосвіта»)

*Моніторингове дослідження «UNIDOS»: методологія та результати* (Микола Сидоров, факультет соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка)

*Експерти Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти як соціально-професійна група: соціологічний портрет* (Оксана Олійник, факультет соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка; Ірина Щиголь, факультет соціології КНУ імені Тараса Шевченка; Олексій Полтораков, Національна академія внутрішніх справ України)

*Професійне самовизначення та освіта: напрями соціологічних досліджень* (Михайло Савченко, Інститут соціології НАН України)

*«Overeducated» молодь на ринку праці* (Валентин Луконін, Інститут соціології НАН України)

*Неформальна освіта як важливий аспект інтеграції та самореалізації студентів* (Аліна Волкова, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»)

*Використання методу формування RDS-вибірки у соціологічних дослідженнях на тему інклюзивної освіти* (Ірина Микитюк, Львівський національний університет імені Івана Франка)

*Impacts of the coronavirus pandemic on student learning: A summary of survey data from six Sydney primary schools* (Christina Ho, University of Technology, Sydney, Australia)

*Study and the consequences of COVID-19 for young adults in Australia: Building on a report by Hernán Cuervo, Quentin Maire, Julia Cook and Johanna Wyn* (Quentin Maire, The University of Melbourne, Australia)

*Життєві пошуки молоді крізь призму викликів соціальної катастрофи сьогодення: методологічні аспекти вивчення* (Євген Сірий, Державний інститут сімейної та молодіжної політики)

*Актуалізація соціології війни в контексті нової української реальності* (Людмила Дудко, Черкаське регіональне відділення Соціологічної асоціації України)

*«Лист солдату», «Fearless Ukrainians», «Sharing is caring», «Підтримка роду», «Супергерої безпеки» та інші приклади онлайн-уроків воєнного часу* (Наталія Марчук, Базилівщинська гімназія Машівської селищної ради Полтавської області, Тетяна Земляна, Одеський фаховий коледж мистецтв імені К.Ф. Данькевича, Ольга Максименко, Інститут соціології НАН України)

*Отримано 04.06.2022*